

KELAMIN DİL ÜZERİNE KURDUĞU İSTİDLAL ŞEKLİ -Bâkıllânî'nin Yaklaşımı Bağlamında Bir Değerlendirme-

Galip TÜRCAN*

ÖZET

Dinin itikada ilişkin hükümlerini belirleyerek, bu hükümleri Müslüman toplumdaki ve dışarıdan gelen itirazlara karşı koruyan ve geçerliliğini savunan kelam, kendi geliştirdiği yöntemle söz konusu işlevini yerine getirmek isterken dili de itikadî hükümlerin tespiti ve ispatı için değerlendirmiştir. Bu, Bâkıllânî öncesi kelamcılar tarafından da bilinen ve denenilen bir gerçekliktir. Ancak dilin delil olarak değerlendirilmesi, Ehl-i Sünnet kelam tarihinde özellikle Bâkıllânî ile kuramsal temellerine kavuşmuştur. Kelam tarihinde kimse dilin kelamî istidlalindeki yerine ilişkin kuramsal tartışmalarla Bâkıllânî kadar ilgilenmemiştir. Söz konusu durum Bâkıllânî sonrası kelamcılar için de geçerlidir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Dil, İstidlal, Eş'arî, Bâkıllânî.

ABSTRACT

The Form of Inference That Theology Established on the Language -An Evaluation in the Context of Baqillani's Approach-

The theology determining judgments of the religion related to creed, has conserved this judgments from Muslim community and against to objections from the outside, and has defended its validity. While the theology has fulfilled the function by this self-developed method, has also evaluated the language for proof and construction of the judgments of creed.

Even if this has been an adopted approach by theologians before Baqillani, especially have obtained the theoretical principles with Baqillani within the culture of Muslim theology, the preferences of speakers and linguists have been evaluated strongly in the theological inference. However, the theoretical discussions of the language related place of the theological inference have been highly detected by the contributions of Baqillani; theologians after Bâkıllânî haven't entered into any extra work to develop the theoretical basis determined by him.

Key Words: Theology, Language, Inference, Ash'ari, Baqillani

* Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

Dilin mahiyeti, oluşum ya da gelişim süreci bakımından geçirdiği evreler, bütün yönleri ile keşfedilecek nitelikte değildir. Ancak insanın başka varlıklardan ayrı olarak dil içine doğduğu, kendisi dahil olmak üzere varlığı bu dil üzerinden anlamlandırıldığı kesin bir gerçekliktir. Din de ancak dil ile var olabilmektedir. Öyle ki, din ile dil arasındaki ilişki, dinin pek çok tutumunda da görüleceği üzere daha ziyade bir uzlaşmadır. Dilin imkanlarını ilk zamanlarda fazla zorlamayan din, kendi terminolojisini oluştururken dilden çok sayıda ödünç ifade almış, bu ifadelerin gücünden ve çağrışımından özellikle yararlanmışır. Dinin dogmatik yanını kendi yöntemi ile geçerli kılmaya çalışan kelimeler ise dili, yine kendi amacını gerçekleştirmek için önemli bir argüman olarak değerlendirmiştir.¹ Şu halde ‘anlam için konulan (mevdû’) lafız’ diye tanımlanabilen dil,² kelamın tabîî aracıdır. Doğrudan söze ilişkin bir yapılanma olduğu için dili güçlü ve etkin bir argüman olarak değerlendiren kelimeler yine dilin anlamının değişmezliğini belirleyecek şekilde istihdam etmektedir. Öyleyse denilebilir ki, kelam, öncelikle dilin yardımı ve aklî çıkarımlarla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla dilsel imkanlar kelamın aradığı anlamın belirlenmesi ve kelam dilinin kurgulanması konusunda oldukça elverişli bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada kelam dilinin bahsedilen kurgusal niteliği oluşturulurken dilin bir delil olarak bu kurguya ne ölçüde ve ne surette katkıda bulunduğunu Bâkılânî (ö. 403/1013) üzerinden kavramayı deneyeceğiz. Böylece, ortaya çıktığı dönemde ve devam eden süreçte kelama atfedilen işlevin anlaşılmasına katkı sağlanacaktır.

Kur’an, dil özellikleri ile fark edilen hatta muhataplarının üst düzey bir nazım ve telif olarak tanımlanan yapıdadır. Yine Kur’an, Ehl-i Kitab’ı diğer bir çok dinî şeahî ihmal etmeleri yanında vahyin taşıyıcısı ve murad-ı ilahînin insanlara ulaştırılması bakımından son derece önemli olan dili tahrif etmekle de itham etmektedir. Murad-ı ilahîyi kavrama niyetini terk eden Ehl-i Kitab, ilahî kelamı tahrif etmekle işe başlamıştır. Nitekim Kur’an, her türlü hakikatin naklinde ve anlaşılmasında dili tek araç olarak değerlendirmektedir.³ Söz konusu yaklaşım, dil üzerinde konuşan ya da dili kelamda bir delil olarak değerlendiren kelimeler bakımından teorik bir zemin ve kitabî bir dayanak olarak mevcuttur. Onun ötesinde Hz. Peygamber, risaleti boyunca dile ayrı bir değer vermiş, dil üzerinde dinî/ideolojik bir farkındalığın gelişmesine çalışmış ve toplumun dilini de risalet süreci boyunca adeta dinileştirmiş, dildeki dinî terminolojiyi günlük hayata dahil etmiş, dilin ana kelime ve kavramlarına dönüştürmüş, dili bu

¹ Türcan, Galip, “Kelam Dilinin Kurgusal Niteliği”, *İslamî İlimler Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 1-2, Çorum 2009, 86 vd.

² et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsûatu Keşşâfi İstılâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*, I-II, Tahkik: Ali Dahrûc, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Lübnan 1996, II, 1408.

³ Bakara, 2/75; Nisa, 4/46; Maide, 5/13.

kelime ve kavramlarla mayalamıştır. Dilin üzerine gelen dinî terminolojinin içi doldurulmuş ve dilin tanımlı yapısı değişmez bir nitelik kazanmıştır.⁴

Dilin kelamdaki varlığını ele aldığımızda Ebû Hanife (ö. 150/767)'den öncelikle söz etmemiz gerekmektedir. O, dilin kelamda delil olarak istihdamı üzerine teorik nitelikli yaklaşımlar gerçekleştirmese bile Kur'an ve Sünnet'in anlaşılmasında dilin ne ölçüde önemli olduğunu gösterecek nitelikte kimi ifadelerle özellikle kendisine atfedilen kelamî metinlerde yer vermiştir. Nitekim Ebû Hanife, imanı dile dayanarak tasdik diye tanımlamış ve ona ilişkin delillendirmeler yapmıştır.⁵ Bu da gösteriyor ki, Müslüman kelimciler ilk dönemlerden itibaren dili bir delil olarak değerlendirmiştir. Söz gelimi Muhammed İbnu'l-Hanefiyye (ö. 81/700)'nin oğlu ve Hz. Ali'nin torunu ilk sünî kelimcilerden Hasan b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye (ö. 100/718), Ebû Hanife'den de önce insanları Allah'ın konuşturduğunu ve kelamı Allah'ın yarattığını belirtmektedir.⁶ Bu kesin ifadeler, esasen dili Allah'ın yaratmadığını ve öğretmediğini öne süren mu'tezilî yaklaşımı reddetmek için kaydedilmiştir.⁷ Şu halde ilk dönem kelamı, öncelikle dile ilişkin tespitlerle işe koyulmaktadır. Kimi kelimcılara göre dil, insana tevkîfî nitelikte öğretilmiş, kimilerine göre de insan çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu iki yaklaşımın dışında dilin, asılları bakımından tevkîfî olduğunu, ancak insanların çabaları ile geliştirildiğini iddia edenler de bulunmaktadır.⁸ Eş'arî (ö. 324/936), Ehl-i

⁴ İlgili olarak bkz. İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn, *Mucerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, Tahkik: Daniel Gimaret, Dâru'l-Meşriq, Beyrut 1987, 41.; eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 1992/1413, III, 676 vd.; ayrıca bkz. İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Luğati'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve's-Suneni'l-Arab fî Kelamihâ*, Tahkik: Ömer Faruk, et-Tabbâ', Mektebetu'l-Maârif, Beyrut 1993/1414, 77-81.

⁵ Ebû Hanife, Numan b. Sabit, *Vasiyyetu Ebî Hanife, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul 1981, 72.

⁶ el-Hasen b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye, *Risâle fî'r-Red ala'l-Kaderiyye, Bidâyetü İlmi'l-Kelam fî'l-İslâm* içinde, Tahkik: Josef Van Ess, el-Ma'hedu'l-Almânî li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye fî Beyrut, Beyrut 1977, 14.

⁷ el-Pezdevî Ebu'l-Yusr, Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Hans Peter Lens, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, Kahire 1963/1383, 219.

⁸ Bkz. İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, I-VIII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1985/1405, I, 31 vd.; es-Semerkandî, Alâuddin Muhammed b. Abdilhamid, *el-Mizân fî Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Yahya Murad, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004/1425, 23-25; İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, I-III, Neşr. M. Ali en-Neccâr, el-Hey'etu'l-Mısrıyye, Kahire 1986, I, 40-41; Nasr, Ebû Zeyd, *el-İtticâhu'l-Aklî fî't-Tefsîr Dirâse fî Kadıyyeti'l-Mecâz fî'l-Kur'an inde'l-Mu'tezile*, el-Merkezu's-Sekâfî el-Arabî, Beyrut 1996, 70 vd.

Sünnet'in genel tutumuna uygun gelecek nitelikte dilin ortaya çıkışının tevkîfi olduğunu yani dilin aslını insanlara Allah'ın öğrettiğini ve fer'inin yani gelişiminin ise insanların çabaları ile gerçekleşmiş olabileceğini öne sürmektedir. Aksi takdirde yani insanların kendi aralarındaki anlaşma ile dili ortaya çıkardıkları düşünülürse bu, insanları sonu olmayan bir durum ile karşı karşıya getirmek olacaktır. Çünkü onların bir ibare üzerinde anlaşmaları ancak başka bir ibare ve başka bir işaret ile mümkün olabilecek, o da sonsuza kadar gidecektir. Şu halde böyle bir şey muhaldir. Ancak dilin fer'leri kıyas ve icthat yolu ile türetilmiş olabilir.⁹ Öyleyse kabul edilmelidir ki, "Dil aslında Allah'ın tevkîfi ve tefhîmi ile ortaya çıkmıştır. Başlangıç bakımından böyle olması da zarurîdir. Dinin isimleri dilin isimleridir. Allah Araplara kendi dilleri ve kendi aralarında anlaştıkları kelimelerle hitap etmiş, şeriat, dili olduğundan başka bir şekle çevirmemiş ve dilde olmayan bir ismi ibda' etmemiş, o dili konuşanların hitabı üzerine gelmiştir. 'Biz her peygamberi kavminin diliyle gönderdik'¹⁰ ayeti ve 'Düşünsünler diye onu Arapça Kur'an olarak indirdik'¹¹ ayeti de bunu ifade etmektedir."¹² Eş'arî'nin yaklaşımına benzer bir yaklaşım, Mâturîdî (ö. 333/944) tarafından da tercih edilmiştir. Ona göre dil insanlara peygamberler yoluyla öğretilmiştir.¹³ Kelamcılarının benimsediği bu tavrın amacı, dinin kavramları ile dilin kavramları arasında kimileri tarafından var olduğu ileri sürülen ayrımı reddetmek, dinin isimlendirme şeklinin yani dinî terminolojinin dildeki kullanımlardan ayrı olarak değerlendirilmesini ve dolayısıyla dilin tanımadığı te'villerin ortaya çıkmasını engellemektir. Dilin aslı tevkîf ise dilin ortaya çıkmasında anlaşma (ıstılah) ve kıyastan söz edilemeyecekse dile tabi olmak gerekecek, dolayısıyla dilde daha önceden bilinmeyen bir şekilde (ibtida') kıyaslar yapılamayacaktır.¹⁴ Çünkü Kur'an ve Sünnet dile ve dilin konuluş şekline (mevdû') göre gelmiştir.¹⁵ Şu halde denilebilir ki, Kelamcılarının dile ilişkin bu tercihleri esasen zorunlu bir sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Dinin anlaşılması konusunda işlevsel kılınan teolojik tercihlerin güçlenmesi ve belirgin olarak farklılaşması, dilin bir argüman olarak ele alınmasında teorik bir zeminin kurulmasını beraberinde getirmiştir. Dilin insanlar tarafından ortaya çıkarılıp geliştirildiğini öne süren Mu'tezile, nasları anlamaya çalışırken kendi te'vilini gerçekleştirmek için dili güçlü bir argüman olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Dilin tevkîfliliğini ileri süren Ehl-i Sünnet ise nasları anlamaya çalışırken, gerçekleştirdiği te'vilde dil üzerinden bir kısıtlılığın varlığını her zaman kabul etmiştir. Bu, en azından teorik düzeyde böyledir.

⁹ İbn Fûrek, 41.

¹⁰ İbrahim, 14/4.

¹¹ Yusuf, 12/ 2.

¹² İbn Fûrek, 149.

¹³ el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitabu't-Tevhîd*, Tahkik: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İsam, Ankara 2003, 277.

¹⁴ İbn Fûrek, 105.

¹⁵ İbn Fûrek, 191.

Dilin kelimadaki delil niteliği söz konusu olduğunda öncelikle Eş'arî'den bahsetmek gerekmektedir. Eserlerine baktığımızda görüyoruz ki, Eş'arî, kelimâ yaklaşımlarını geliştirirken, dili etkin nitelikte değerlendirmiştir.¹⁶ Bâkılânî öncesinde Eş'arî'nin böyle bir yaklaşımı benimsemiş olması önemlidir. Eş'arî kelimâ düşüncesinde öne çıkan Bâkılânî'nin kelimâ asıl katkısı, bilindiği üzere kendinden önce gerçekleşen kelimâ hükümleri, tutarlı ve güçlü bir istidlal zeminine kavuşturmasıdır.¹⁷ Onun bu konumu dilin kelimâ istidlaldeki yeri bakımından değerlendirilecek olursa görülür ki, Bâkılânî dili kelimâ istidlale ilk dahil eden kelimâci olmamakla birlikte dilin sem'î delilden ayrı bir delil olduğunu kuramsal düzeyde tespit eden ilk kelimâci'dir. Bâkılânî'ye göre istidlal, kalbin bir nazardır. Bununla zarureten bilinmeyen ve histen uzak olan şeyin bilgisi talep edilir.¹⁸ Delil ise kendisi hakkındaki sahih nazar ile zarurî olarak bilinmeyen şeyin bilgisine ulaşma imkanı veren şeydir.¹⁹ Delil; aklî, sem'î-şer'î ve luğavî (dile dayalı) olmak üzere üç çeşittir: Aklî delilin medlûlüne taalluku söz konusudur. Fiilin faile delaleti ve Allah'ın vacip sıfatları (iradesi, kudreti, ilmi hayatı vb.) bu delil ile bilenen şeylerdendir. Sem'î-şer'î delil, muvâdaadan (insanlar arasındaki anlaşma) sonra nutuk (konuşma) yoluyla ve nutuktan çıkarılan mana cihetiyle delalet eden delildir. Luğavî delil, kelimâ anlamı ve isimlerin, sıfatların, sair lafızların delaletleri üzerine muvâdaa bakımından delil olmaktadır. Yazılar, remzler, işaretler, sayıların miktarlarına delalet eden rakamlar ve ancak muvâdaa ile delalet eden her şey de bu konuya dahildir.²⁰

Şu halde Bâkılânî, *Temhîd*'de delilleri ele alırken aklın ilkelerine dayalı deliller ve sem'î (Kitap, Sünnet, icma, kıyas) deliller yanında dilin delil olduğunu benimsemektedir.²¹ Arapların yani Arap dilini konuşanların dile ilişkin belirlediği isimlendirme asıldır. Söz gelimi 'nar' denildiğinde alevli ateş ve 'insan' denilince de bilinen yapıdaki insan kastedilir. Bir kimse bize şahit

¹⁶ Bkz. el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990/1410, 25, 79, 80, 82, 124-125; *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bi'da'*, *Risâletu'l-Eşarî fi İstihsâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelam* ile birlikte, Tahkik: Hamûde Gurâbe, Matbaatu Mısır Şirketu Musâheme Mısriyye, (Mısır) 1955, 75; Bkz. Medkûr, İbrahim "La Lojique d'Aristotes chez les Motakallimîn", *Collected Texts and Papers on Logic and Language*, içinde, Tahran 1974, 33.

¹⁷ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, Matbaatu Mustafâ Muhammed (Mısır), 465; el-Mecdûb, Abdulaziz, *el-Kâdî Ebû Bekr el-Bâkılânî*, Dâru Sahnûn, Tunus 2009/1430, 113 vd.; Medkûr, 34.

¹⁸ el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *el-İnsâf fi mâ Yecibu İ'tikâduh ve mâ lâ Yecizu el-Cehl bih*, Tahkik: İmadudin Ahmed Haydar, Alemu'l-Kutub, Beyrut 1986/1407, 25.

¹⁹ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, 25.

²⁰ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, 25.

²¹ el-Bâkılânî, *Kitabu't-Temhîd*, el-Mektebetu's-Şarkıyye, Beyrut 1957, 12-13.

olduğu ateş ve insandan söz ettiği zaman bizim isimlendirdiğimiz ateşi ve insanı kastettiğini biliriz. Sözler (kelam) birbiri yerine kullanılmaz. Aksine sözü Arapların kullandığı ve vad'ettiği şekilde kullanmak gerekir.²²

Bâkılânî, kelam yönteminde dili değerlendirirken öncelikle dilin mahiyetinden ve belirleyiciliğinden söz etmektedir. Kur'an'ın Arap dili ile inmiş olması ve Arapça olması Bâkılânî için önemlidir. Bu, ilahî hitabın dil üzerinden geldiğini ve değişmeden ilahî hitabı bize taşıdığını ifade etmektedir. Şu halde Kur'an, Arapların bir takım vezinlerine aykırı şekilde nazmedilmiş olsa bile Arapların lisanı ve kelamı ile indirilmiştir. Bu, Bâkılânî tarafından özellikle vurgulanan önemli bir gerçekliktir.²³

Şu halde Bâkılânî, Kur'an'ın nüzûlünden önce insanların konuştuğu dilin asıl olduğunu ve Kur'an'ın barındırdığı temel dinî kavramların anlaşılmasında dilin esas alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Nitekim Ehl-i Sünnet, imanın amele dahil edilerek tanımlanması karşısında iman-amel ayrımını esas alan ayrı bir iman tanımı geliştirmiştir. Ehl-i Sünnet'in bu iman tanımı Bâkılânî'yi bir kaç asır öncelemiş olsa da Bâkılânî sözü edilen tanımda dilin ne ölçüde etkin olduğunu ifade ederken, Kur'an'ın nüzûlünden ve Hz. Peygamber'in bi'setinden önce imanın lügatte tasdik anlamına geldiğini ve bütün dilcilerin bu konuda icma ettiğini dile getirmiş, ayrıca Kur'an'ın iman kavramını dinî kavramsal içeriğinden ayrı olarak ama tasdik anlamında kullandığını yine dilde “falan şefaate inanır (iman)”, “falan kabir azabına inanmaz (iman)” yani tasdik etmez vb. kullanımların mevcut olduğunu belirtmiştir. Bâkılânî, şeraitteki iman tanımının dilde bilinen iman tanımı olması gerektiğini iddia etmektedir. Çünkü Allah, Arapların dilini değiştirmemiştir. Şayet Allah dili değiştirseydi yani dinin terminolojisini dilden ayrı olarak gerçekleştirseydi bu konuda haberler tevatüre ulaşır ve ümmetin davetçileri bunu naklederdi. Onun ötesinde böyle bir değişikliğin gizlenmesi ve saklanması da düşünülemezdi. Bâkılânî Allah'ın bu tür bir şey yapmadığını aksine eşyanın isimlerini ikrar ettiğini, anlaşmanın (konuşma) da o isimlerin bütünü ile gerçekleştiğini düşünmektedir.²⁴ Dinî kavramların anlaşılmasında ve kelamî tartışmaların gerçekleşmesinde dilin vazgeçilmez yerine işaret eden Bâkılânî, konuyu Kur'an'dan da desteklemektedir. Her peygamberin kendi kavminin dili ile gönderildiği²⁵ ve Kur'an'ın Arapça olduğu²⁶ yine Kur'an'da bildirilmiştir. Şu halde Allah, Kur'an'ı kavminin dili ile indirmiş, eşyayı da Arapların isimlendirmesine uygun olarak isimlendirmiştir. Bâkılânî ayetlerde geçen bu iki temel tespiti önemsemektedir. Yine ona göre bir huccet olmadan ilgili ayetlerin zahirlerinden ayrılmak düşünülemez.²⁷

²² el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 12-13.

²³ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 144-145.

²⁴ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 346-347.

²⁵ İbrahim, 14/4.

²⁶ Yusuf, 12/2.

²⁷ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 347.

Bâkılânî, dilcilerin açıklamalarını ya da dili konuşanların tercihlerini kelimâ tartışmalar sırasında değerlendirirken dilcilerin/dili konuşanların *umde* (asıl/dayanak) olduğunu öne sürmektedir. Bu yaklaşım Bâkılânî'nin dili ve dile dair tespitleri kelamın işlevinde ne ölçüde gerekli gördüğünü ortaya koymaktadır.²⁸ Şu halde dili ve dili konuşanların tespitlerini, kullanımlarını asıl almak gerekmektedir. Bâkılânî, bunu *tevkîf* diye ifade etmektedir.²⁹ Kendi kelimâ tutumlarını temellendirmek için dildeki kullanımından söz eden Bâkılânî, Mu'tezile'nin iddiasını reddederken, sıfatın söz olan vasfın (alim, kadir vb.) dışında bir mana (ilim, kudret vb.) olduğuna dildeki kullanımları delil göstermektedir. Dili konuşanların konuya dair tespitleri esas alındığında sıfatın na't olduğunu ifade eden Bâkılânî, daha sonra bunun çeşitlerini zikretmektedir. Buna göre, bir kısmı zarîf, âkil, uzun, kısa, siyah, beyaz gibi kalıcı hilkate, bir kısmı demirci, yapıcı, katib gibi mesleğe ve sanata, bir kısmı mü'min, kafir gibi din ile nitelemeye, bir kısmı da arabî, a'cemî, kureşî ve hâşimî gibi nesebe ilişkin sıfatlar söz konusudur. Dilciler arasında na'tların isimlere tabi sıfatlar olduğunda ayrılık bulunmamaktadır. Bâkılânî konuyu değerlendirirken sık sık dili konuşanların icmaından söz etmektedir.³⁰

Kelime bilgisi de Bâkılânî için kelimâ düzeyde değerlendirilen kavramların anlaşılması bakımından önemlidir. Kelamcılarının terminolojisini belli ölçüde dilin belirlediğini öne süren Bâkılânî, *zarurî ilim* kavramını tanımlarken ilgili kavramın (iztirâr) dilde haml, ikrah ve ilca anlamına geldiğini ifade ettikten sonra bu anlamları delillendirmek için dilden aldığı bazı kullanımlara yer vermektedir. Zaruret kelimesi dilde hacet anlamına da gelmektedir. Yine dilin kullanımı ve ayetlerin delaleti ile hacet anlamını temellendirmek isteyen Bâkılânî, ilme ya da başka bir şeye ihtiyaç gösteren her bir kimsenin ihtiyaç duyduğu şeye muhtaç (muztar) olduğunu ifade etmektedir.³¹

Cevher, araz vb. kavramların tanımlarının kelimâda yerleşmesi konusunda Bâkılânî'nin ne ölçüde etkili olduğu bilinmektedir.³² Bâkılânî, arazı, 'bekâsı sahih olmayan' diye tanımlamaktadır. Nitekim o, kelimâ istihdam ettiği bu kavramın gerçekçi bir şekilde tanımlandığını dile getirmektedir. Ona göre hem Kur'an³³ hem de dili konuşanların kullanımı söz konusu tanımın geçerliliğini göstermektedir. Araplar, delilik ve hummanın kişiye uğramasını ve kalıcı olmadığını ifade ederken araz/âriz kelimelerini tercih etmektedir.³⁴

Mu'tezile'ye göre kulların fiillerini Allah yaratmamaktadır. Bilindiği gibi bu fiiller içinde zulüm, cevr ve sefeh yer almaktadır. Şayet Allah sözü

²⁸ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 227.

²⁹ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 12.

³⁰ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 218-219, 221.

³¹ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 7-8.

³² İbn Haldûn, 465.

³³ Enfal, 8/67-68.

³⁴ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 18.

edilen fiillerin yaratıcısı olsa zulüm, cevr ve sefahi yaratması gerekecek ve böylece O, zalim, câir ve sefih olarak nitelenebilecektir.³⁵ Bâkılânî, bu iddiaya delillerle cevap vermekle beraber dile dayalı bir delil ile de konuya açıklık getirmektedir.³⁶ Buna göre, “Zalim ve câir tabirleri dilde ‘zaleme’ ve ‘cevera’ kelimelerinden alınmış, zulm ve cevr fiillerinin yaratılmasından alınmamıştır. Nitekim dârib, mutelevvin ve muteharrik kelimeleri de taharreke, darabe ve televvene sözümlerden alınmış, hareket, darb ve levnin yaratılmasından ya da yapılmasından alınmamıştır. Yine darb, hareket ve levnin, dârib, muteharrik ve mutelevvin olmayan tarafından yaratılması caiz olduğu gibi zulüm ve cevrin, zalim ve câir olmayan tarafından yaratılması da caizdir.”³⁷

Dilin gramatik yapısı Ehl-i Sünnet’in kelimî tutumlarını güçlendirmek için Bâkılânî tarafından özel olarak değerlendirilmiştir. Bâkılânî, söz gelimi sıfatlar konusunu ele alırken, öncelikle dâriblerin konuya ilişkin temel bir tespitinden bahsetmektedir. Onlara göre, “Masterlar, fiillerin ve sıfatların isimleridir. Ayrıca masterlar fiillerden sadır olmuştur. Fiiller ise geçmiş, gelecek ve halde olan olgulardır. Bu, mesela darabe, yadribu kelimeleri ile tabir edilir. Masterlar, söyleyenin sözünden ve muhbirin ihbarından değil, ancak bu fiillerden sadır olmaktadır. Şayet bir kimse, hareketi, ilmi, kudreti ve darbi olmayan biri için müteharrik, alim, kâdir, dârib derse bu nitelemeye yalancı olur. Çünkü söz konusu isimlendirme bu isimlerden sadır olan ve vücûd bulan sıfatlardan ve fiillerden türememiştir.”³⁸ Açıklamalarına devam eden Bâkılânî’ye göre isim ve sıfat, isimlendirenin isimlendirmesinden ve vasıflayanın vasıflamasından ayrıdır ve yukarıdaki açıklamalar bunun böyle olduğunu delilidir. Ona göre bu, mana ve dil bakımından açık bir durumdur.³⁹

Bâkılânî, isim ve müsemânın aynı olduğunu öne sürerken yine dile dayalı açıklamalar yanında detay sayılabilecek sarf tartışmalarına da girmektedir.⁴⁰ Bunun ötesinde Bâkılânî isim ve müsemmanın aynı olduğuna ilişkin Lebîd (ö. 41/661)’in bir beyitini zikretmektedir. “İle’l-havli sümme ismu’s-selam aleykum/ve men yebkî havlen kamilen kad i’tezera.” “Bir yıla kadar, sonra selam ismi üzerinizdir. Kim tam bir yıl ağlarsa mazurdur.”⁴¹ Beyitteki *ismu’s-selam* tabirinin kullanımı ile selamın bizzat kendisi kastedilmiştir.⁴² Bâkılânî, yine isim-müsemma arasındaki ilişkiyi açıklarken ve konuya ilişkin kelimî kanaatlerini temellendirirken Ebû Ubeyde (ö. 209/824)’nin ve Sîbeveyh (ö. 180/796)’in görüşlerine de atıf yapmıştır.⁴³

³⁵ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 308.

³⁶ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 308-309.

³⁷ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 309.

³⁸ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 220.

³⁹ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 220.

⁴⁰ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 225-226.

⁴¹ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 228.

⁴² el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 228.

⁴³ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 228.

Kur'an'ın ve kelimullahın yaratılmış olduğu iddiasını değerlendiren Bâkılânî, “en nekûle lehu kun feyekûn” (ona ol deriz, olur)⁴⁴ ayetindeki *en-i hafifeden* hareketle kelamın hudûsunu iddia edenlere karşı yine gramer eksenli argümanlar geliştirmiştir. Söz konusu iddiayı dile getirenlere göre “Araplar fiil ile birlikte geldiğinde en-i hafifenin mastar menzilesinde olduğunu, fiil mazi olursa mastarın mazi anlamında olduğunu (serranî en kumte, ifadesi serranî kıyâmuk anlamına gelir), fiil muzari olursa mastarın istikbal için (yu'cibunî en tekûme, ifadesi yu'cibunî kıyâmuk fi'l-mustakbel demektir) kullanıldığını öne sürmektedir. Bu yüzden muzari fiil ile birlikte gaden/yarın kelimesinin mazi fiil ile birlikte de emsi/dün kelimesinin gelmesi uygun bulunur. Dolayısıyla en-i hafifeden sonra gelen fiil hal için gelmiş olamaz. Şu halde Allah'ın ‘en nekûle lehu kun feyekûn’ sözü, sözün istikbaline ve hadis olduğuna delalet etmektedir.”⁴⁵ Bâkılânî, en-i hafifenin fiil ile birlikte mastar menzilesinde olduğunu ifade ettikten sonra en-i hafifeden sonra gelen fiilin hal için olmadığı iddiasının batıl ve gayr-ı müsellemler olduğunu, bunun ancak bazı nahivcilerin görüşü olabileceğini iddia etmektedir. Açıklamalarını devam ettiren Bâkılânî, muzari fiilin zaman zaman isim yerine vaki olduğunu örneklerle gösterdikten sonra yine örnekler üzerinden isim yerine vaki olan muzari fiillere fiilin amillerinin dahil olduğunu ispat eder ve önceki iddiayı dile getirenlerin dayanaklarını iptal etmiş olur. Bâkılânî, aynı konudaki açıklamalarına dilcilerin büyüklerinden dediği Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve onun dışındaki dilcilerin fikirlerini de dahil etmektedir. Bunlara göre başında dört zaid harf olan fiil isme benzer. Bu fiile en-i hafife de dahil olsa o, muzaridir. Halil'e göre muzari fiil, hal ve istikbal için gelmekle birlikte ancak sin ve sevfî muzariyi halden istikbale çıkaracaktır. Artık en-i hafifenin sin ve sevfî menzilesinde olduğunu öne süren kimse kendi delilini de getirmek zorundadır. Çünkü bu, bir görüş olarak Araplardan rivayet edilmiş değildir. Nahivcilerden bu iddiada olanların görüşleri iptal edildiğine göre diyor, Bâkılânî, ilgili görüşe dayalı olarak kelamın yaratılmış olduğunu öne sürenlerin de iddiası iptal edilmiş olur.⁴⁶

Mu'tezile'nin, “Allah ve Rasûl'üne kim (men) isyan ederse o cehennem ateşinde ebedî kalacaktır”⁴⁷ ve “Kim (men) bir mü'mini bilerek öldürürse cezası ebedî cehennemdir”⁴⁸ vb. va'd ayetlerini anlarken sözü geçen ayetlerdeki ifadeleri umûma hamletmesine ve devamında mü'minlerin de ebedî cehennemde kalabileceklerine hükmetmesine karşılık Bâkılânî, ilgili yaklaşımı dilin gerekleri bakımından ele almış ve bunu dilin gereklerini inkar etmek diye değerlendirmiş, daha sonra da ayetlerde geçen *men/kim* kelimesinin umûm ve husûsa muhtemel olduğunu ifade etmiştir. Söz gelimi bir kimse “Davet ettiğim (men) kişi bana geldi ve tanıdığım (men) kişi ile konuştum” dediği zaman

⁴⁴ Nahl, 16/40.

⁴⁵ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 245-246.

⁴⁶ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 246-247.

⁴⁷ Cin, 72/23-24.

⁴⁸ Nisa, 4/ 93-95.

çağırıldığı ve tanıdığı tek bir şahsı kastetmektedir. Yine “Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler (men) kâfirlerin ta kendileridir”⁴⁹ ayeti Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyen bütün Müslüman idarecileri değil, Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyen Müslüman idarecilerden bazılarını kastetmektedir. Bâkılânî, kendi yaklaşımını delillendirmek için Cahiliye şairi Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö. 610)’nın şiirinden de örnek vermektedir. “Silahı ile koruması gerekeni korumayan (men) yıkılır, insanlara zulmetmeyen (men) zulme uğrar”⁵⁰ anlamındaki beyti kaydeden Bâkılânî, bu beyitte insanlara her zulmetmeyenin zorunlu olarak zulme uğrayacağına kastedilmiş olamayacağını iddia etmektedir. Nitekim Allah, insanlara zulmetmediği gibi zulme de uğramayacaktır. Yine koruması gerekeni silahla korumayan herkesin de yıkılmadığı ortadadır. Dolayısıyla Bâkılânî’ye göre başka ihtimaller söz konusu olduğu halde yukarıda işaret edilen ayetler ve benzer ayetlerin zahirine tutunmak geçersiz bir tutum olarak değerlendirilmelidir.⁵¹

Eş’arî kelim geleneği söz konusu olduğunda Bâkılânî’den sonra Cuveynî (ö. 478/1075) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi iki büyük kelamcının adını öncelikle zikretmemiz gerekmektedir. Bâkılânî’nin aksine Cuveynî, deliller arasında dile yer vermemiş ve delili klasik kelamın genel tutumuna uygun gelecek şekilde akıl ve sem’ olmak üzere ikiye ayırmıştır.⁵² Gazzâlî’nin de delilleri ele alırken dilin delil oluşundan söz etmediğini⁵³ ifade edebiliriz. Cuveynî iman tanımını sırasında imanın tasdik anlamına geldiğini ve bu anlamın verilmesinde dilin belirleyici olduğunu *sarihu’l-luğa* ve *aslu’l-arabiyye* ifadelerini kullanarak dile getirmektedir.⁵⁴

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Bâkılânî’nin kelamdaki etkin ve bir ölçüde kurucu niteliği kelam tarihi ile uğraşan hemen herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Onun bu niteliği daha ziyade kelama dışarıdan gelen kelime ve kavramların kelamî istidlale kazandırılması bakımından ele alınıp değerlendirilmektedir. Bâkılânî *mukaddime* ve *evâil* adını verdiği bu kavramlar yanında bu kavramlar üzerine kurulu aklî çıkarımları da kelam düşüncesinin değişmez prensipleri olarak belirlemiş ayrıca bilginin tanımını yapmış ve bilgiye ulaşmanın yollarını da ele almaya çalışmıştır. Kelamî ahkama ulaşma

⁴⁹ Maide, 5/ 44.

⁵⁰ ez-Zevzenî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed, *Şerhu’l-Muallakâti’s-Seb’*, Dâru Sâdır, Beyrut (tarihsiz), 88.

⁵¹ el-Bâkılânî, *et-Temhîd*, 357; Bkz. et-Tebrizî, Ebû Zekerîya Yahya b. Ali, *Şerhu’l-Kasâidi’l-Aşr*, Tahkik: Abdusselam el-Hûfî, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1985, 152.

⁵² el-Cuveynî, Ebu’l-Meâlî Abdümelik b. Abdillâh b. Yusuf, *Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâidi’l-Edille fi Usûli’l-İ’tikâd*, Tahkik: Esad Temim, Muessesetu’l-Kutubi’s-Sekâfiyye, Beyrut 1992/1413, 29.

⁵³ el-Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi’l-İ’tikâd*, Dâru’l-Minhâc, Beyrut 2008/1429, 80 vd.

⁵⁴ el-Cuveynî, *el-İrşâd*, 334.

yollarından aklî ve sem'î delili zikreden Bâkılânî, ilave olarak luğavî delilden de söz etmektedir. 'Luğavî delil' ifadesi ve bunun üzerine gelişen kuramsal tartışmalar, Bâkılânî öncesi ve sonrası kelam kültürü esas alındığında belli ölçüde ilk ve orijinal gözükmektedir. Şu halde dilin gücü ve anlatım aracı olarak vazgeçilmezliği, din ve dil arasındaki ilişki belirlendikten sonra kelamî iddiaların özellikle Ehl-i Sünnet kelam iddialarının dil üzerinden delillendirilme çabası Bâkılânî tarafından oldukça sık başvurulan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dilin yapısal niteliği ve mahiyeti üzerine Ehl-i Sünnet kelamcılarının yaklaşımlarını çok iyi kavrayan ve bunun ötesine geçerek, dilin gücünü fark eden Bâkılânî, kelamın istidlal sistemi üzerine konuşurken tanımlı bir delil olarak dilden söz etmiştir. Dili, dili konuşanları ve dil ile ilgilenen ilim adamlarını yani dilcileri ayıran, doğrudan dile atıf yaptıktan sonra dili konuşanların ve dilcilerin yaklaşımlarına ayrı ayrı başvuran Bâkılânî, Arap dili açısından ince ve ayrıntı sayılabilecek gramatik tartışmalara bile *Temhîd*'de yer vermiş, dilin değişmez kullanımına, şiir vb. dil ürünlerine, söz sanatlarına başvurarak kelamî te'vilin din ve dil bakımından meşrû olan şeklini göstermek istemiştir.

Kaynakça

- el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib (ö. 403/1013), *el-İnsâf fi mâ Yecibu İ'tikâduh ve mâ lâ Yecûzu el-Cehl bih*, Tahkik: İmadudin Ahmed Haydar, Alemlü'l-Kutub, Beyrut 1986/1407.
- Kitabu't-Temhîd*, el-Mektebetü's-Şarkıyye, Beyrut 1957.
- el-Cuveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf (ö. 478/1075), *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâidi'l-Edille fi Usûli'l-İ'tikâd*, Tahkik: Esad Temim, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1992/1413.
- Ebû Hanife, Numan b. Sabit (ö. 150/767), *Vasiyyetu Ebî Hanife, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul 1981.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail (ö. 324/935), *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990/1410.
- Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bi'da'*, *Risâletu'l-Eşarî fi İstihsâni'l-Havd fi İlmî'l-Kelam* ile birlikte, Tahkik: Hamûde Gurâbe, Matbaatu Mısır Şirketu Musâheme Mısriyye, (Mısır) 1955.
- el-Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Dâru'l-Minhâc, Beyrut 2008/1429.
- Hasen b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye (ö. 100/718), *Risâle fi'r-Red ala'l-Kaderiyye, Bidâyetu İlmî'l-Kelam fi'l-İslâm* içinde, Tahkik: Josef Van Ess, el-Ma'hedu'l-Almânî li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye fi Beyrut, Beyrut 1977.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman (ö. 392/1001), *el-Hasâis*, I-III, Neşr. M. Ali en-Neccâr, el-Hey'etu'l-Mısriyye, Kahire 1986.

- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed (ö. 395/1004), *es-Sahibî fî Fıkhî'l-Luğati'l-Arabîyye ve Mesâilihâ ve's-Suneni'l-Arab fî Kelamihâ*, Tahkik: Ömer Faruk, et-Tabbâ', Mektebetu'l-Maârif, Beyrut 1993/1414.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn (ö. 416/1025), *Mucerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, Tahkik: Daniel Gimaret, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1987.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Matbaatu Mustafa Muhammed (Mısır).
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd (ö. 456/1063), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, I-VIII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1985/1405.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed (ö. 333/944), *Kitabu't-Tevhîd*, Tahkik: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İsam, Ankara 2003.
- el-Mecdûb, Abdulaziz, *el-Kâdî Ebû Bekr el-Bâkullânî*, Dâru Sahnûn, Tunus 2009/1430.
- Medkûr, İbrahim "La Logique d'Aristotes chez les Motakallimîn", *Collected Texts and Papers on Logic and Language*, içinde, Tahran 1974.
- Nasr, Ebû Zeyd, *el-İtticâhu'l-Aklî fî't-Tefsîr Dirâse fî Kadiyyeti'l-Mecâz fî'l-Kur'an inde'l-Mu'tezile*, el-Merkezu's-Sekâfî el-Arabî, Beyrut 1996.
- el-Pezdevî Ebu'l-Yusr, Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim (ö. 493/1100), *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Hans Peter Lens, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, Kahire 1963/1383.
- es-Semerkindî, Alâuddin Muhammed b. Abdilhamid (ö. 552/1157), *el-Mîzân fî Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Yahya Murad, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004/1425.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut 1992/1413.
- et-Tebrizî, Ebû Zekeriya Yahya b. Ali (ö. 502/1108), *Şerhu'l-Kasâidi'l-Aşr*, Tahkik: Abdusselam el-Hûfî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsûatu Keşşâfi İstılâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*, I-II, Tahkik: Ali Dahrûc, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Lübnan 1996.
- Türcan, Galip, "Kelam Dilinin Kurgusal Niteliği", *İslamî İlimler Dergisi*, Cilt:IV, Sayı: 1-2, Çorum 2009.
- ez-Zevzenî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed, (ö. 431/1141), *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'*, Dâru Sâdır, Beyrut (tarihsiz).